

Traba, Robert

"Pater Eduard Gehrman SVD (1888-1960). Diener der Kirche in zwei Diktaturen", Hans Preuschoff, "Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands" Beiheft 4, 1984 : [recenzja]

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 1-2, 125-128

1986

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

podarowanych przez Bogusława Radziwiłła Bibliotece Uniwersytetu w Królewcu². Zbiory kościelne i klasztorne zasługiwały również na większą uwagę. Wspomnieć należało szerzej o katalogu ksiąg monasteru w Supraślu, wykorzystając inwentarze i wizytacje kościelne. Kapitałnym źródłem jest tu opis wizytacji klasztorów diecezji żmudzkiej, przynoszący zestawienie ksiązek w bibliotekach 15 klasztorów męskich i żeńskich³. (Pominięto w nim tylko dwa klasztory jezuickie i dwa położone na terenach, które przypadły w wyniku rozbiorów Prusom). Wydaje się, że podobnych spisów ksiązek mogło być znacznie więcej.

Z zestawień polskich, można by się upomnieć o bibliografię E. Maliszewskiego⁴ czy odnotowanie spisów źródeł i opracowań dotyczących ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim⁵. Jako pożyteczne uzupełnienie pracy V. Żukasa wypada potraktować opublikowaną równolegle w Polsce pracę M. B. Topolskiej⁶.

Mankamentem omawianego tu dzieła są niedokładność korekty, szczególnie przykre w odniesieniu do nazw polskich.

Książka V. Żukasa mimo pewnych, nieznacznych usterek, stanowić będzie cenną pomoc dla wszystkich historyków zajmujących się dziejami Litwy i Polski. Ukazanie się jej jest tym bardziej godne odnotowania, że wobec niskiego nakładu łatwo może zostać niezauważona. Oczekując następnych tomów pracy V. Żukasa należy życzyć sobie, aby dokładnością i rzetelnością nie odbiegały od przedstawionej tu książki.

Jacek Sobczak

Hans Preuschoff, *Pater Eduard Gehrman SVD (1888—1960). Diener der Kirche in zwei Diktaturen*, Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands, 1984, Beiheft 4, 135 ss.

Po kilkuletniej przerwie ukazał się w r. 1984 nowy, czwarty zeszyt monograficzny wydany przez Historisches Verein für Ermland¹. Zgodnie z regułą tej serii jest on poświęcony jednemu tematowi, którym tym razem jest biografią pochodzącego z Warmii, ojca Eduarda Gehrmana. Zarówno wybór postaci, jak i ujęcie tematu sprawiają, że jest to praca zasługująca na uwagę. E. Gehrman był w latach 1922—1924 członkiem watykańskiej misji niosącej pomoc (Hilfsmission) „głodującej Rosji”, od 1925 r. natomiast prywatnym sekretarzem nuncjusza papieskiego w Berlinie, Eugenio Pacellego (późniejszy

² Martinus Silvester Grabe, *Catalogus librorum quorumlibet facultatem... Boguslav Radziwiłł 1668...* Królewiec 1673; tenże, *Series librorum qui bibliothecae in Prussia regiae augmento Radziwiłłano 1673*, Królewiec 1712.

³ Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Litewskiej SRR w Wilnie, Fond 669, nr 2, 228.

⁴ E. Maliszewski, *Bibliografia pamiątek polskich i Polski dotyczących*, Warszawa 1928.

⁵ L. N. M. Kryćynski, *Bibliograficzne materjały o Tatarach Polśy, Litwy, Belorussii i Ukrainy*, Izd. Zarja Vostoka, Petersburg 1917; tenże, *Notatki bibliograficzne do historii Istamu oraz Tatarów litewskich za lata 1922—1932*, Rocznik Tatarski, 1, ss. 295—311 i odbitka *Bibliografia do historii Tatarów w Polsce*; tenże *Bibliografia do historii Tatarów polskich*, Zamość 1935.

⁶ M. B. Topolska, ss. 143—183.

¹ Do tej pory ukazały się: G. Reifferscheid, *Das Bistum Ermland und das Dritte Reich*, Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands (dalej ZGAE), 1975, Beiheft 1; *Quellen zur Geschichte der ersten Katharinen Schwestern und ihrer Gründen Regina Protmann*, ZGAE, 1975, Bh 2; *Das Elbinger Stadtbuch*. Bd 1, 1330—1360 (1393), ZGAE, 1976, Bh 3.

papież Pius XII), a później jego następcy Cesara Orseniga. Zarówno funkcje jakie sprawował, jak i miejsca, w których pracował, spowodowały, że jego życie publiczne ściśle spłótko się z najważniejszymi wydarzeniami na kontynencie europejskim (wojna domowa w Rosji, dyktatura Hitlera, II wojna światowa). Dzięki wysokim przymiotom charakteru mógł powierzone mu zadania i obowiązki wypełniać wzorowo, co sprawiło, jak zauważa Hans Preuschhoff, że niewielu Warmiaków zwróciło na siebie tak wiele uwagi poza granicami swojej ojczyzny. Już to samo spowodowało, że autor nie musiał rozstrzygać podstawowego dla biografów dylematu — proporcji między życiem prywatnym bohatera i jego działalnością publiczną. Podtytuł — *Diener der Kirche in zwei Diktaturen* jednoznacznie wskazuje, że jest to polityczna biografia ukazująca działalność E. Gehrmana na szerokim tle głównie polityki Kościoła katolickiego.

Jest to pierwsza rozprawa naukowa omawiająca całokształt dokonań Gehrmana, druga w dorobku autora dotycząca tej postaci². Treść książki podzielił autor na 5 rozdziałów, z których każdy przedstawia kolejne etapy działalności. Cennym uzupełnieniem jest aneks zawierający list ambasadora niemieckiego w Moskwie, Brockdorff-Rantzau, do Gehrmana z 1927 r. oraz dwa orzeczenia Gehrmana o Erichu von Weizsäckerze z 1948 r. i o Auswärtiges Amt w Berlinie z 1959 r.

E. Gehrman urodził się 20 września 1888 r. we wsi Szalmia koło Braniewa jako najstarszy syn kowala i chłopca Eduarda Gehrmana. W 1902 r. za sprawą miejscowego proboszcza dr. Georga Materna wstąpił do Gimnazjum Misyjnego der Steyler Patres Heiligkreuz w Nysie czyli Societas Verbi Divini (SVD). W czasie I wojny światowej przebywał m. in. jako proboszcz dywizyjny (Divisionspfarrer) na froncie wschodnim, co pozwoliło mu poznać specyficzne warunki polityczne i wyznaniowe ówczesnej Rosji (s. 9). Już w cztery lata po zakończeniu wojny mógł wykorzystać zdobyte doświadczenie, został bowiem członkiem międzynarodowej, watykańskiej misji w Rosji. Miejscem działalności Gehrmana była Eupatoria na Krymie, a celem pomoc żywnościowa dla ludności i działalność duszpasterska oraz... przesyłanie wszelkich informacji o sytuacji wyznaniowej i politycznej w Rosji („sie sehen und senden” — s. 16). Wkrótce jednak pozycja misji watykańskiej zaczęła się pogarszać. Odsunięto ze stanowiska jej generalnego dyrektora, a w jego zastępstwie funkcję tę powierzono Gehrmannowi. O wyborze zdecydowały, według Preuschoffa, przede wszystkim względy polityczne. Gehrman był Niemcem, a stosunki między Rosją Radziecką a Niemcami od układu w Rapallo (1922 r.) były bardzo dobre (s. 21). Wiele kontrowersji wywołała natomiast nominacja w łonie Auswärtiges Amt w Berlinie. Nieznana dotąd korespondencja na ten temat między ambasadorami Niemiec w Moskwie i Watykanie, ilustruje jednocześnie tendencje niemieckiej polityki zagranicznej (ss. 21, 26). Mimo rozbieżności utrzymał się Gehrman jako kierownik misji do późnego lata 1924 r., czyli do końca jej działalności. Po swoim poprzedniku przejął jednak tylko zadania związane z misją duszpasterską i charytatywną, pomijając obowiązki „quasi dyplomatyczne”.

² H. Preuschhoff, *Die schönsten Jahre meines Lebens, Pater Eduard Gehrman aus Schalmey war 1925 bis 1929 Privatsekretär des Nuntius Pacelli in Berlin*, Ermlandbuch 1983, ss. 155—178. Inne wzmianki na temat literatury znajdzie czytelnik na końcu omawianej książki (ss. 132—135).

Efektom prawie trzyletniego pobytu Gehrmana w Rosji było memorandum na temat pozycji Watykanu w Rosji Radzieckiej. Ten interesujący dokument obszernie cytuje Preuschoff (ss. 42—46). Jego lektura ukazuje nam Gehrmana jako inteligentnego i bystrego obserwatora rzeczywistości. Budzi jednocześnie wiele sprzecznych opinii. Z „przyjaciela Rosji”, jak określa cytowany przez autora J. Kraus (im Auftrag des Papstes in Russland) oraz zwolennika niewypowiadania otwartej wojny komunizmowi, „ponieważ może to kosztować wiele krwi”, przechodzi Gehrman na pozycje skrajnie odmienne. Już nawet samo memorandum było „zarysem trzydziestoletniej wojny” Watykanu przeciw ZSRR (s. 47). Jego niechęć doszła do szczytu, gdy po dojściu Hitlera do władzy w 1933 r. mówił: „er (Gehrman) bete jeden Tag, dass Hitlers Werk gelinge, weil er die Dinge im kommunistischen Osten gesehen habe” (s. 73). Przychylność, a nawet euforia z jaką przyjął rządy Hitlera daje powód autorowi do pytania o motywy takiej postawy także wśród innych. Jest to jeden z ważniejszych problemów poruszonych w najdłuższym, czwartym rozdziale — „Sekretär des Nuntius Orsenigo 1930—1945”. Piętnastoletnia praca na tym stanowisku obfitowała w liczne wydarzenia, bogato udokumentowane w literaturze i źródłach. Stąd autor może się pokusić o liczne analogie i porównania, w odróżnieniu od rozdziału poprzedniego — „Sekretär des Nuntius Pacelli 1925—1929”, któremu ze względu na brak źródeł poświęcił zaledwie kilka stron (ss. 51—56). „Czy był więc Gehrman oportunistą”, stając się zwolennikiem reżimu narodowosocjalistycznego? Próbuąc odpowiedzieć na to pytanie, podaje Preuschoff m. in. nazwiska wysokich dostojników Kościoła, którzy również byli „przyjaciółmi reżimu”. Powołuje się wreszcie i przenosi na Gehrmana ocenę postawy innego działacza katolickiego Heinricha Wienkena: „Mit Sicherheit nicht in den Sinne, das er eigenen Vorteil, dem persönlichen Überleben einer politischen Karriere moralischen Prinzipien opferte. — Seine Anpassung war primär kirchlich” (s. 73). Jest to zdanie klucz, które pozwala nie tyle usprawiedliwić, co zrozumieć mechanizm postępowania w pierwszym okresie po dojściu Hitlera do władzy. Wierzone Kościołowi, ale uważano, że cesarzowi należy oddać co cesarskie. Cesarzem był w tym wypadku ówczesny rząd faszystowski. Autor zaprzecza jednak, by Gehrman był członkiem NSDAP, a nawet cieszył się jakimikolwiek względami tej partii bądź utrzymywał z jej członkami osobiste kontakty.

Najważniejszym problemem nuncjusza i jego sekretarza po 1939 r. był los zagarniętych przez Niemcy obszarów Polski, z których tylko Generalna Gubernia nie weszła bezpośrednio w skład Rzeszy i utrzymywała kontakt z nuncjuszem. W Krakowie pozostał jednak tylko książę Adam Sapieha, gdyż pozostali dostojnicy kościelni opuścili kraj po wkroczeniu wojsk niemieckich. Preuschoff przedstawia zabiegi nuncjusza o zapewnienie należytej administracji opuszczonych diecezji (ss. 90—98) oraz protesty Orseniga przeciw zakazowi polskiego duszpasterstwa dla polskich, cywilnych robotników przymusowych pracujących w Rzeszy (ss. 100—104). Ciekawym szczegółem życiorysu, wprowadzającym nas na grunt regionalny, jest też długotrwała przyjaźń z byłym biskupem warmińskim Maximilianem Kallerem. Prawdopodobnie właśnie Gehrman miał doprowadzić do mianowania Kallera biskupem. Sam zresztą, jak wspomina autor, był możliwym kandydatem na tron biskupi po śmierci biskupa Augustina Bludaua (s. 77). Mało natomiast prawdopodobne jest, by mógł wywierać jakiś wpływ na polityczne zapatrywania Kallera.

Przedstawione, wybrane problemy mają jedynie na celu zasygnalizować

ciekawsze wątki pracy Hansa Preuschoffa. Szkic jednak nie byłby pełny, gdybyśmy nie wspomnieli skąd czerpał autor tak bogate materiały źródłowe do swojego opracowania. Na uwagę zasługują przede wszystkim archiwalia Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes in Bonn oraz akta Generalamts der Gesellschaft von Göttlichen Wort (SVD) w Rzymie i Instituts für Zeitgeschichte in Monachium. Warto przypomnieć też, że autor biografii jest także Warmiakiem i przed II wojną światową był ściśle związany z czynnikami kościelnymi, najpierw studiując teologię we Fryburgu i Braniewie, a potem pracując jako redaktor katolickiej „Ermländische Zeitung”. Stąd nie ustrzegł się w pracy prezentowania subiektywnych, czasem, opinii. Subiektywizm jego wynika jednak nie z tendencyjności, lecz raczej dużego zaangażowania osobistego. Autor zresztą przyznaje: „Seit dem Kriegesende habe ich mich nach besten Kräften in Werk, Wort und Schrift bemüht, das Bewusstsein für die Werte der verlorenen Heimat im Osten lebendig zu erhalten”. Owo zaangażowanie, przejrzystość narracji i stylu oraz umiejętne posługiwanie się materiałem źródłowym powodują, że książkę czyta się z wielkim zainteresowaniem. Wychodząc z wąskich ram regionalizmu warmińskiego inspirowane przez nią pytania badawcze z zakresu polityki europejskiej lat 1918—1945, które powinny znaleźć odpowiedź w rzeczowych polemikach historyków zajmujących się tym okresem.

Robert Traba

Patrycy Dziurzyński, *Osadnictwo rolne na Ziemiach Odzyskanych*. Wstęp Włodzimierz Lechowicz, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1983, 404 ss.

Autor omawianej książki był od 1946 r. wyższym urzędnikiem w Ministerstwie Ziemi Odzyskanych (dalej MZO). W latach sześćdziesiątych opublikował kilka artykułów dotyczących osadnictwa na Ziemiach Odzyskanych.

Omawiana książka obejmuje przede wszystkim lata 1945—1948. Okresowi późniejszemu poświęcono jeden rozdział. W kolejnych rozdziałach autor ukazał zagadnienia administracji i porządku publicznego, repatriacji i reemigracji, przesiedlenia z ziem dawnych, a także udział Wojska Polskiego w zasiedleniu i zagospodarowaniu Ziemi Odzyskanych. Zajmuje się również uwłaszczeniem działek rolnych i parcelacją dużych poniemieckich majątków ziemskich. Osobno potraktowano zagadnienia weryfikacji polskiej ludności autochtonicznej i przesiedlenia Niemców. Autor pisze też o Radzie Naukowej dla Zagadnień Ziemi Odzyskanych i Komitecie do Spraw Zagranicznych Ziemi Odzyskanych.

W pracy wiele uwagi poświęcono przedstawieniu działań administracyjnych i rozwiązań prawnych dotyczących zagospodarowania Ziemi Odzyskanych. Przewija się to przez niemal całą książkę i poważnie ciąży nad całością tekstu. Znajduje swój wyraz w częstym wylizaniu aktów prawnych i przedsięwzięć administracji. W połączeniu z mnogością danych liczbowych czyni to lekturę monotonną. Administrowanie odbywa się rękoma ludzi, jednakże z książki nie zawsze można się dowiedzieć kim oni byli. Nawet wymienieni z nazwiska nie zawsze są czytelnikowi znani. Ich anonimowość jest spotęgowana niepodawaniem przynależności partyjnej. Podobnie rzecz się ma z MZO, którego kompetencje zostały przedstawione przejrzysto, natomiast nic się nie można dowie-